

DARIUSZ ADAMCZYK

TRZECIA FAŁA NAPŁYWU SREBRA ARABSKIEGO A POWSTANIE „PAŃSTWA” PIASTOWSKIEGO

ABSTRACT: The purpose of this paper is to analyse the silver hoards from 10th century Greater Poland in the context of the Piast “state” formation and try to explain the expansion of Piast rulership and power in relation to the long-distance trade.

Literatura przedmiotu nie usystematyzowała jeszcze konsekwentnie związków między napływem arabskiego srebra na terytorium Wielkopolski a kształtowaniem się tam struktur „wczesnopaństwowych”¹. Fakt to zdumiewający, jeśli uwzględnić zaskakującą zbieżność chronologiczną tych dwóch zjawisk. Pierwsze depozyty w Wielkopolsce datowane są na lata trzydzieste X w., kiedy powstają zręby organizacji grodowej, a dynastia nazwana piastowską zaczyna wchodzić na arenę dziejową. Co więcej, synchronizacja importu arabskiej monety w X w. z genezą ośrodków władzy nie ograniczała się tylko do ziem polskich, lecz była stałą charakterystyczną dla wielu regionów „barbarzyńskiej” Europy: od Rusi po Danię. Terminu „państwo” używamy tutaj w cudzysłowie, by podkreślić, że nie chodzi o już w pełni ukształtowaną organizację polityczno-ekonomiczną, która by wyraźnie różniła się od tzw. społeczeństw „plemienno-klanowych” bądź

¹ Temat poruszają, lecz nie omawiają systematycznie m.in. Kiersnowski 1960, s. 31–42 i Warnke 1964. Do nielicznych wyjątków w ostatnich latach należą ustalenia Michała Kary: 2000, s. 78; 2004, s. 298n.; 2009, s. 310–315. Napływ dirhemów do Wielkopolski badali również Mateusz Bogucki i Sławomir Miłek 2010 oraz Władysław Łosiński 1993 i 2002. Autor niniejszego artykułu zdefiniował problematykę w kilku pracach: Adamczyk 2002; 2006; 2009.

„wodzowskich”, które dominowały w krajobrazie społecznym Polski centralnej zapewne w IX i na początku X w. Atrybuty przypisywane przez socjologów państwu, takie jak monopol na stosowanie przemocy, wyłączność ściągania podatków oraz „kontrola” ideologii, wytworzyły się w długim procesie, który zapewne wykracza poza ramy czasowe niniejszego artykułu².

Istniała wzajemna zależność pomiędzy handlem a budową wczesnych państw. Na ten fakt zwrócili uwagę niektórzy polscy badacze, ostatnio przede wszystkim Michał Kara³. Bezpieczeństwo i ochrona gwarantowana przez silny ośrodek polityczny oraz w niektórych wypadkach bezpośredni jego udział w wymianie działały stymulująco na handel, a ten z kolei pozwalał na wzrost „państwowych” dochodów, rozbudowę aparatu urzędniczego i drużyny, czyli wzmocnienie władzy centralnej i rozszerzenie strefy wpływów. Niektórzy uczeni zwrócili przy tym uwagę na fakt, że potrzebne dla powstania „państwa” nadwyżki produkcyjne nie były wytwarzane wyłącznie wewnątrz danego społeczeństwa. Inne źródła akumulacji środków materialnych i finansowych niezbędnych do powstania organizmów ponadplemiennych pochodziły z trybutów z podbitych obszarów, łupów wojennych oraz monopolizacji kontroli kruszców i handlu dalekosiężnego. Nie trzeba chyba dodawać, jak olbrzymią rolę odgrywały przedmioty zbytku i metale szlachetne dla uzyskania i podtrzymania statusu społecznego przez nowe elity – tym bardziej, że we wczesnym średniowieczu w Europie Wschodniej to nie „ziemia z ludźmi” była podstawą bogactwa, lecz dobra ruchome: srebro, niewolnicy, bydło⁴.

Pierwsze dwie fazy napływu dirhemów miały miejsce w IX w. i objęły geograficznie interior rosyjski i basen Morza Bałtyckiego, a w drugiej połowie tegoż stulecia również Morza Północnego oraz Polskę środkową i wschodnią. Ich napływ, jak i cyrkulacja przebiegała wzdłuż systemów trybutarnych Chazarów lub Rusów z obszaru północnej Rosji bądź poprzez wieloetniczne emporia strefy Bałtyku. Region Wielkopolski nie znajdował się w tym czasie ani w sieciach trybutarno-handlowych Chazarów lub Rusów, ani w zasięgu wpływów osad handlowo-rzemieślniczych południowych wybrzeży Morza Bałtyckiego⁵. Nie dziwi więc fakt, że nie znaleziono tutaj żadnych depozytów z dirhemami z tego okresu.

Zdecydowanie najsilniejsza fala importu arabskiego srebra na terytorium Europy przypadła na okres od przełomu IX i X w. do lat osiemdziesiątych tego stulecia. W geografii i chronologii strumieni srebra kluczową rolę odgrywała nie tylko sytuacja po stronie importera kruszcu, lecz również konstelacje po stro-

² Generalnie Kürsat - Ahlers 1994. Tutaj bogata literatura.

³ Kara 2009, s. 310–315. Ponadto autorzy jak w przypisie 1.

⁴ Leciejewicz 1989, s. 168.

⁵ Adamczyk 2003. Chronologię i drogi napływu dirhemów na ziemię dorzecza Odry i Wisły omawiają Łosiński 1993, 2002 oraz Suchodolski 2012.

nie eksportera, ściślej jego licznych pośredników. Zajmijmy się najpierw analizą podokresu między 900 a 930 r., kiedy to dirhemy jeszcze nie napływały na obszar środkowej Polski.

Tabela 1. Regionalne rozmieszczenie depozytów z minimum pięcioma dirhemami, 900–930⁶.

Region	Liczba znalezisk	% znalezisk
Rosja, Białoruś, Ukraina	24	23
Litwa, Łotwa, Estonia	5	5
Szwecja, Norwegia, Finlandia	52	50
Niemcy i Dania	13	13
Polska	3	3
Wyspy Brytyjskie	7	7
Razem	104	100

Z przedstawionej powyżej tabeli jasno wynika, że zdecydowanie najwyższą liczbę depozytów wykazuje Skandynawia, w szczególności Szwecja, a tutaj przede wszystkim Gotlandia. Nie jest niespodzianką, że za nią silną pozycję zajmuje Rosja. Stosunkowo sporo skarbów pochodzi z południowych wybrzeży Morza Bałtyckiego, zaskakuje natomiast fakt wyższej liczby znalezisk z Wysp Brytyjskich (Anglii, Irlandii i Walii) niż z Polski (aczkolwiek z mniejszą liczbą monet). Wskazuje to na sieć powiązań wikińskich, która wychodząc zapewne z Bułgarii Kamskiej koncentrowała się na Gotlandii, by stamtąd objąć resztę Skandynawii, a z Półwyspu Jutlandzkiego dotrzeć do Wysp Brytyjskich. Ta ekuмена wikingów poruszała się wzdłuż utartych szlaków, które zdominowały redystrybucję dirhemów od drugiej połowy IX w.

Z terytorium Polski znamy trzy skarby (Góra Strękowa, Klukowicze i Liw), które z pewnością mogą być datowane na okres nas tu interesujący, od około 900 do około 930 r. Wszystkie pochodzą z Podlasia i wpisują się w kontekst znalezisk wschodnioeuropejskich. Topografia tych ostatnich koncentruje się w około 50% na regionie obejmującym strefy wpływów kaganatu chazarskiego lub kształtującej się od przełomu IX i X w. Rusi Kijowskiej: należały do nich środkowy bieg Donu i Dońca, Naddnieprze oraz dorzecze górnej i środkowej Oki⁷. Stąd zapewne wychodziły karawany docierające do wschodniej Polski.

⁶ K o v a l e v / K a e l i n 2007, tab. 3. Skarby polskie zostały uzupełnione o nowe znaleziska i zaszeregowane według chronologicznych danych dostępnych autorowi niniejszego artykułu.

⁷ A d a m c z y k 2012, tab. 48.

W latach trzydziestych–czterdziestych X w. nastąpiły istotne przetasowania w geografii strumieni srebra arabskiego. Tabela 2 pokazuje wyraźnie, że wzrosło znaczenie ziem polskich kosztem zachodnich peryferii ekumeny wikińskiej.

Tabela 2. Regionalne rozmieszczenie depozytów z minimum pięcioma dirhemami, 930–990⁸.

Region	Liczba znalezisk	% znalezisk
Rosja, Białoruś, Ukraina	81	23
Litwa, Łotwa, Estonia	23	6
Szwecja, Norwegia, Finlandia	178	50
Niemcy i Dania	22	6
Polska	52	15
Wyspy Brytyjskie	2	1
Razem	358	100

Zmiany te potwierdza również fakt, że od lat czterdziestych X w. maleje ewidentnie udział nowo wybitych dirhemów w skarbach szwedzkich, pomimo, że procentowy wkład znalezisk ze Skandynawii pozostaje na poziomie pierwszego podokresu⁹. Ponadto dochodzi do reorientacji napływu dirhemów, szczególnie od lat czterdziestych i pięćdziesiątych X w., wewnątrz samej Rosji: z południa na północ, do strefy kontrolowanej przez Ruś bałtycką. Tutaj notują archeolodzy znaczny wzrost aktywności osad handlowo-rzemieślniczych właśnie od drugiej ćwierci X stulecia¹⁰. Podczas kiedy w pierwszym podokresie cyrkulacja srebra wydaje się być stosunkowo „płytką”, gdyż znaleziska porzucane są na oddalonych od siebie obszarach i nie koncentrują się, z wyjątkiem Gotlandii, wokół ludnych osad, gdzieś w połowie X stulecia powstają intensywne skupiska kruszcu: w Rosji wokół Kurska, Gniozdowa i Nowogrodu¹¹, w strefie nadbałtyckiej natomiast nie tylko na Gotlandii, lecz również w południowej Szwecji oraz na Pomorzu Zachodnim, zwłaszcza w okolicach Wolina.

Jeśli więc liczba znalezisk z dirhemami – procentowo bądź realnie – w północnej Rosji, jak i w środkowej i północnej Polsce zaczęła rosnąć od lat trzydziestych X w., a jednocześnie maleć udział nowych dirhemów w depozytach szwedzkich, musiało to oznaczać przesunięcie punktu ciężkości strumieni napływów srebra z obszaru Szwecji do Rusi bałtyckiej, Wielkopolski i na Pomorze.

⁸ Na podstawie Kovalev/Kaelin 2007, tab. 3.

⁹ Noonan 1989, s. 295–301, zwłaszcza tab. 1.

¹⁰ Nosov 1993 i 1994; Bulkin/Lebedev 1974; Mühle 1988.

¹¹ Adamczyk 2012, tab. 50.

Oczywiście nie prowadzi to do wniosku, że dirhemy napływały teraz li tylko drogą bałtycką na ziemię polskie. W latach trzydziestych X w., jak i w następnych dekadach do około 980 r., istniała sieć dirhemów łącząca ośrodki w Kijowie, Czernihowie i Gniozdowie wzdłuż Prypeci z Podlasiem, Mazowszem oraz Wielkopolską.

Jak już wiemy, przetasowania w geografii napływu dirhemów związane były w dużej mierze ze zjawiskami zachodzącymi po stronie importera kruszcu, w tym kontekście ze strukturami społecznymi na terenie Wielkopolski. Michał Tymowski zwrócił uwagę na dwa czynniki charakteryzujące sytuację geo-ekonomiczną Wielkopolski w IX w.: z jednej strony oddalenie od głównych szlaków handlowych; z drugiej brak towarów, które mogły być sprzedawane na rynkach handlu dalekosiężnego. Wyjątek stanowili tu niewolnicy, których pozyskanie wymagało jednak istnienia sprawnej, paramilitarnej i proto-państwowej organizacji polityczno-społecznej, będącej w stanie zorganizować wydolny system rabunkowy¹². Zanim przejdziemy do tego tematu, zajmijmy się najpierw topografią znalezisk z Wielkopolski.

Najstarsze depozyty pochodzą z nad środkowej Warty, Proсны oraz dorzecza Obry. Pierwszy dobrze datowany skarb (z najmłodszą monetą w latach 934/935) znaleziono w miejscowości Piwonice koło Kalisza. W Kaliszu znajdował się także gród zbudowany około 850 r.¹³ Na wschodnim łuku środkowej Warty natrafiono również na inny wczesny depozyt (936/937) z Ochli oraz trochę późniejsze skarby z Łądką (952/953) i Zalesia (976). Trzecie wczesne znalezisko (936/937) zlokalizowano około 80 km na południowy zachód od Poznania, w miejscowości Obra. Dodajmy, że wzdłuż Obry w IX w. rozciągała się dość gęsta sieć osadnicza. Przesunięcie na obszary położone na północ i północny zachód od środkowej Warty nastąpiło w latach czterdziestych i pięćdziesiątych X w., co odzwierciedlają skarby z Dębicza, Węgierskiego (obydwa w okolicy Giecz), Rogoźna-Cieśli, Lubowa i Kuźnicy Czarnkowskiej. Ta reorientacja nasiliła się w latach 970–990, równocześnie z przebudową bądź rozbudową grodów centralnych, na co wskazuje cała seria depozytów w ich pobliżu (Dzierżnica II, Poznań, Kąpiel, Ostrów Lednicki, Borzejewo). Najstarsze z tych grodów powstały w latach dwudziestych i trzydziestych X w.: Grzybowo, Moraczewo, Ostrów Lednicki, Bnin i być może Poznań¹⁴. Między 940 a 950 r. liczba centrów rozszerzyła się o ważne ośrodki władzy w Gnieźnie i Łądzie oraz rozbudowany przez Piastów Giecz¹⁵. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych X w. budowa „państwa” na terytorium Wielkopolski została ukończona, a zarazem miało miejsce nisz-

¹² Tymowski 2008, s. 273 n. Także Samsonowicz H. 2002.

¹³ Baranowski 2004.

¹⁴ Kara 2009, s. 256, 257, 261, 262, 263.

¹⁵ Ibidem; Dulinicz 2008; Kurnatowska 2004b.

czenie przynajmniej niektórych starszych ośrodków plemiennych¹⁶. Dotyczy to grodów w Bruszczewie, Spławiu, Bonikowie, Samarzewie i Daleszynie¹⁷. Oznacza to, że „państwo” gnieźnieńskie powstało w ciągu jednej generacji, nie tyle drogą ewolucji przez przekształcenie dawnych centrów plemiennych, lecz przynajmniej częściowo przy użyciu siły. Zgłiszczą potwierdzają, że proces ten nie przebiegał zawsze drogą kooperacji.

Tabela 3. Liczba skarbów z minimum 10 monetami z obszaru Wielkopolski, 930–990.

Region	Liczba znalezisk	% znalezisk
Centrum państwa	7	35
Południowy wschód	4	20
Południowy zachód	4	20
Północny zachód	5	25
Razem	20	100

Topografia skarbów z dirhemami z obszaru Wielkopolski przedstawiona jest w tabeli 3¹⁸. Siedem z nich (Dębicz, Węgierskie, Poznań I, Dzierżnica II, Borzejewo, Kąpiel, Ostrów Lednicki) zostało zlokalizowanych w centrum kształtującego się „państwa” między Poznaniem, Gniezmem, Gieczem a Grzybowem. Cztery depozyty (Piwonice, Ochle, Łądek, Zalesie) zarejestrowano na terytorium leżącym na południowy wschód od piastowskiego centrum, wzdłuż środkowej Warty wraz z Prosną. Przez prawe dopływy Warty można było łatwo osiągnąć dorzecze środkowej Wisły, skąd prowadziły szlaki na Pomorze Gdańskie lub na Ruś. Na obszarze położonym na południe i południowy zachód od Poznania zlokalizowano cztery znaleziska (Obra, Gościejewice, Turwia, Sieroszewice), podczas kiedy na północny zachód od „centrali” piastowskiej odkryto pięć skarbów (Lubowo, Rogoźno-Cieśla, Kuźnica Czarnkowska, Wielonek, Obrzycko). Skarby z dorzecza Warty i Noteci zakopano wzdłuż szlaków prowadzących na środkowe i zachodnie Pomorze. Nie jest chyba niespodzianką, że najbogatsze w srebro depozyty pochodzą z centrum „państwa” – tutaj należy wymienić przede wszystkim znalezisko Dzierżnica II z 15 kg kruszcu oraz skarby z Poznania I i Kąpieli.

¹⁶ Kurnatowska 2000, s. 261.

¹⁷ Brzostowicz 1993; 1999; 2002, s. 232; Brzostowicz/Stempin (red.) 2009, s. 60; Kara 2009, s. 257.

¹⁸ Na podstawie inwentarzy w następujących pracach: Slaski/Tabaczyński 1959; Andrałójć/Andrałójć/Silska/Szyngiera 2011; Górecki 2001, tab. 4, s. 164. Za dokładne dane dotyczące skarbu z miejscowości Rogoźno-Cieśla dziękuję pani Dorocie Malarczyk.

W grodach takich, jak Gniezno¹⁹, Poznań²⁰, Ostrów Lednicki²¹ czy Giecz²², ówczesna elita akumulowała trybuty, łupy, dochody z handlu dalekosiężnego, „prezenty” ościennych ludów. Obok srebra gromadzono przedmioty luksusowe pochodzące już z drugiej i początku trzeciej ćwierci X w. Należały do nich m.in. grzebień z poroża, szklane i bursztynowe paciorki, jak i broń lub fragmenty oporządzenia jeździeckiego – wszystkie wskazują na kontakty z Pomorzem, Połabiem, Skandynawią oraz obszarem naddunajskim²³. W warstwach pochodzących z trzeciej i początków czwartej ćwierci X stulecia pojawiają się paciorki z karneolu i krysztafu górskiego, „importy” z Rusi oraz kabłączki skroniowe²⁴. Tylko na samym Ostrowie Lednickim odkryto broń luksusową, relikwiarze oraz depozyt z dirhemami i denarami datowany na około 985 r.²⁵ W drugiej połowie X stulecia wzrosła ewidentnie liczba ozdób i tzw. placków w skarbach, co pokazuje tabela 4. Przeważająca ich część pochodzi z Wielkopolski i Pomorza (tabela 5).

Tabela 4. Liczba skarbów z ozdobami i plackami srebrnymi w Polsce²⁶.

Okres	Ozdoby	Placki
850–950	2	1
950–1000	76	20
1000–1050	94	46

Tabela 5. Liczba skarbów z ozdobami i plackami srebrnymi w Polsce z IX–XI w. według kryteriów geograficznych²⁷.

Region	Ozdoby	Placki
Wielkopolska	97	50
Pomorze	100	34
Mazowsze	18	5
Śląsk	20	14
Małopolska	11	12

¹⁹ Kurnatowska 2004c.

²⁰ Kóćka-Krenz/Kara/Makowiecki 2004.

²¹ Kurnatowska 2004a.

²² Kurnatowska 2004b.

²³ Kara 2009, s. 257.

²⁴ Ibidem, s. 258 n.

²⁵ Kurnatowska 2004a, s. 173.

²⁶ Kiersnowski 1960, tab. 65, 334.

²⁷ Ibidem, tab. 64, s. 334.

Do archeologicznych świadectw pobytu w grodach elity władzy należały – obok srebra, przedmiotów luksusowych oraz tygli do odlewu srebrnych sztabek²⁸ – również artefakty pochodzenia skandynawskiego.²⁹ Znalezione w pobliżu grodów (Łubowo, Luboń, Sowinki) m.in. militaria wskazują na kontakty ze Skandynawią, przede wszystkim środkową Szwecją, ale także z Rusią. Nie jest przypadkiem, że obecność Skandynawów koncentruje się w ostatniej ćwierci X w., kiedy Mieszko podjął przebudowę lub rozbudowę grodów centralnych³⁰, a liczba srebrnych skarbów w centrum „państwa” piastowskiego ewidentnie wzrosła. Dodajmy, że grody w Wielkopolsce – w przeciwieństwie do ośrodków ruskich czy skandynawskich, takich jak Staraja Ładoga, Rurikowo Gorodiszcze, Gniozdowo, Birka lub Hedeby – nie były osadami handlowo-rzemieślniczymi, których geneza związana była z handlem dalekosiężnym. Stanowiły one regionalne centra władzy Piastów, które dopiero po wielu dziesięcioleciach przekształciły się we wczesne miasta. Ich logika nie wynikała z kontekstu komercyjnego, lecz przymusu „politycznego”. Zarazem nie ulega wątpliwości, że powstające grody włączały się do handlu dalekosiężnego wraz z kształtowaniem się panowania Piastów – było to niezwykle interesujące sprzężenie zwrotne podkreślające, że dla nowej elity kontakty „zewnętrzne” (bezpośrednio poprzez wymianę lub pośrednio poprzez trybuty) stanowiły podstawowe źródło nabywania srebra i przedmiotów zbytku, które określały z kolei jej tożsamość.

Źródła archeologiczne i numizmatyczne znajdują potwierdzenie w relacji żydowskiego kupca i dyplomaty Ibrahima ibn Jakuba, który zanotował około 965 r., że Mieszko opłacał swoją znakomitą, złożoną rzekomo z 3000 wojowników drużynę w formie *al-mathaqil al-marqktija*, ściągając je uprzednio w ramach opłat i danin³¹. Termin ten, oznaczający w języku arabskim jednostkę wagową i zarazem dinar, można przetłumaczyć jako moneta, kruszec, pieniądz ważony³². W Wielkopolsce znajdują się wagi i odważniki, które wskazują na funkcje ważenia kruszcza³³. Z samego Gieczu posiadamy około 100 odważników³⁴. Arabskie srebro w pobliżu grodów centralnych należało więc, przynajmniej częściowo, do elity piastowskiej i jej drużynników. Źródła akumulacji materialnych i finansowych środków niezbędnych do budowy „ponadplemiennej” organizacji społeczno-politycznej musiały być w daninach, trybutach (w formie naturalistów, jak i kruszcza),

²⁸ Kóćka-Krenz/Kara/Makowiecki 2004, s. 141.

²⁹ Kara 1992; Wrzesiński 1989.

³⁰ Kurnatowska 2000, s. 108.

³¹ Kowalski 1946, s. 50; Jacob 1927, s. 13 n.

³² Kowalski 1946, komentarz s. 75 n.; Zaborski 2008, s. 41, 43–51; Jacob 1927, s. 13.

³³ Wachowski 2002.

³⁴ Za tę informację dziękuję pani Elżbiecie Indyckiej z Muzeum w Gieczu.

rabunku oraz handlu. Podstawowe pytanie w tym kontekście brzmi następująco: jakimi ekwiwalentami towarowymi dysponowali Piastowie w handlu dalekosiężnym i skąd ściągali trybuty w formie srebra, o których mówi Ibrahim?

Zacznijmy od towarów. Źródła niewiele mówią na ten temat, a najwcześniejsze pochodzą z początku XII w. Tzw. Bulla Gnieźnieńska z 1136 r. wspomina daniny w formie skórek kunich i lisich³⁵, a w tzw. dokumencie tynieckim z 1105 r. wzmiankowane są podatki w wiewiórkach³⁶. W Gnieźnie znaleziono resztki futerek, które mogą wskazywać na komercyjne przeznaczenie³⁷. Wśród odkrytych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu i w Kruszwicy resztek zwierząt znajdowały się bobry, których futra były tak pożądane w świecie islamu. W Łeknie znajdowała się osada o nazwie Bobrowniki³⁸.

Z pewnością jednym z najważniejszych towarów, za który można było nabyć kruszce, stanowili ludzie. Ich znaczenie dla początków procesów państwowotwórczych próbował wykazać na przykładzie Czech Dušan Třeštík. Szacował on liczbę niewolników sprzedanych przez Bolesława I (935–972) na 30 000–35 000, czyli ekwiwalent około 10 ton srebra.³⁹ Odpowiadałoby to rocznie 1000 niewolnikom. Niewątpliwie są to bardzo wysokie liczby, ale czy niemożliwe? W latach sześćdziesiątych XII w. na targu w Meklemburgii próbowano sprzedać 700 niewolników⁴⁰. Inna wzmianka podaje, że na Morawach w 867 r. można było nabyć 900 ludzi⁴¹. Oczywiście nie należy tych liczb traktować dosłownie, lecz odzwierciedlają one pewne możliwe wielkości handlu. Dodajmy, że niektóre dane szacunkowe handlu transsaharyjskiego mówią o około 3000 niewolników transportowanych rocznie w IX w., a około 8700 w X stuleciu⁴². Geografia handlu niewolnikami sięgała w Europie od basenu Morza Bałtyckiego, głównie osad w Wolinie, Hedeby i Birce, do Pragi.

Jeśli przeniesiemy liczby Třeštíka na „państwo” gnieźnieńskie i przyjmiemy, że żyło tam w 1000 r. około miliona mieszkańców, oznaczałoby to, że od 3% do 3,5% całej ludności monarchii piastowskiej zostałyby sprzedane na targach niewolników – olbrzymi upust demograficzny, który w niektórych regionach musiał zmienić całe sieci osadnicze. Niestety, niewiele wiemy o regionach, w których ła-

³⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski 1877*, t. 1, nr 7.

³⁶ W wysokości czterech skórek od dymu. Kętrzyński/Smolka (red.) 1875, nr 1.

³⁷ Lis/Lis 2009, s. 82.

³⁸ Kóčka-Krenz/Kara/Makowiecki 2004, s. 143; Dzieduszycki 2004, s. 231 n.; Samsonowicz A. 1991, s. 331.

³⁹ Třeštík 2001, s. 126.

⁴⁰ Heine (red.) 1986, cz. II, s. 306.

⁴¹ Bartoňková (red.) 1967, s. 105.

⁴² Feldbauer 1995, s. 137.

pano niewolników. Możemy tylko spekulować. W każdym razie jeszcze w XII w. Pomorzanie sprzedawali porwanych w Polsce ludzi na wyspach bałtyckich, podczas kiedy zniewoleni uciekinierzy z plemienia Obodrzytów byli wysyłani przez Pomorzan i Duńczyków na targi do Polski⁴³.

Inna możliwość nabycia srebra polegała na ściąganiu trybutów i danin w tej formie. Jeśli Piastowie ściągali trybuty, podatki czy cła w srebrze, pojawia się pytanie, kto nim dysponował. Wydaje się mało prawdopodobne, by ludność całej Wielkopolski regularnie uiszczala podatki w formie kruszcowej. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, że pierwsze znaleziska dirhemów – jak już wspomnieliśmy – zostały odkryte nie w centrum państwa piastowskiego z ośrodkami w Gnieźnie, Poznaniu, Gieczu czy na Ostrowie Lednickim, lecz wzdłuż Prosny i Obry oraz we wschodnim dorzeczu Warty. Tam mieszkające grupy ludności dysponowały srebrem, które próbowali przejmować wzmacniający się Piastowie. Nie należy przy tym wykluczyć, że w Wielkopolsce powstało kilka systemów wodzowskich, rywalizujących ze sobą o dostęp do strumieni srebra.

Rzut oka na geografę depozytów uwidacznia, że plemiona pomorskie z osadą w Wolinie były szczególnie predestynowane do płacenia takich trybutów. Bardzo duże zagęszczenie depozytów dokonało się na Pomorzu i w Wielkopolsce po roku 950. Ten aspekt wyjaśnia, dlaczego Pomorze było jednym z najważniejszych celów ekspansji piastowskiej i dlaczego walka o Wolin była tak bezwzględna. Poza tym nie da się wykluczyć, że Mieszko I i jego przodkowie brali udział w handlu niewolnikami. Podczas licznych wypraw na Pomorzan i inne sąsiadujące plemiona było wiele okazji do grabieży. Z drugiej strony byłoby zbyt dużym uproszczeniem twierdzić, że Piastowie byli tylko agresorami, a Pomorzanie wyłącznie ofiarami. Tak na przykład prowadzona przez Wichmana wyprawa Wolinian przeciwko Mieszkowi I miała cechy typowego napadu łupieżczego, którego jednym z głównych celów było zapewne branie w niewolę miejscowej ludności⁴⁴. Także Ibrahim ibn Jakub potwierdza w swojej kronice, że Wolinianie napadali na grody Mieszka I⁴⁵. Bogactwo pomorskich osad opierało się zatem nie tylko na handlu bursztynem i solą, lecz także na handlu niewolnikami. Tylko na marginesie wspomnijmy, że na początku XII wieku pomorscy książęta płacili Piastom trybut w wysokości 500, później 300 marek srebra rocznie⁴⁶. Sumy te odpowiadają około 20 000 do 33 000 dirhemów.

Od końca IX w. dirhemami dysponowała również ludność zamieszkująca obszary Polski środkowej i wschodniej (szczególnie Podlasia). Tutaj około 900 r. dokonały się głębokie przemiany, których przejawem było powstawanie grodów

⁴³ Maleczyński (red.) 1952, cz. II, s. 103n.; Heine (red.) 1986, cz. II, s. 288.

⁴⁴ Bauer/Rau (red.) 1977, cz. III, s. 172.

⁴⁵ Jacob 1927, s. 14.

⁴⁶ Kiersnowski 1960, s. 37.

i skupionych wokół nich osad rzemieślniczych. Cały szereg depozytów został odkryty na linii Bug–Bzura–Ner⁴⁷. Szlak handlowy wzdłuż Bugu do środkowego dorzecza Wisły łączył Ruś nie tylko z tym regionem, lecz także z Pomorzem i – po roku 930 – z Wielkopolską. W tym kontekście nie wydają się przypadkowe znaleziska archeologiczne „rusko”-wikińskiego pochodzenia z grodów Warszawa–Stare Bródno, Szeligi, Klimy i Stara Łomża⁴⁸. W grodzie Truszki Zalesie położonym na północnym-wschodzie od środkowego dorzecza Bugu zostały znalezione oprócz skarbu dirhemów (936/937 r.) i srebrnego kolczyka także 22 000 fragmentów ceramiki oraz wyroby z żelaza i z kości, które mogą być datowane na początek X w. To zagęszczenie świadczy, że na tym obszarze istniał duży kompleks osadniczy⁴⁹. Intensywne interakcje między mieszkańcami Polski środkowowschodniej a Wschodem potwierdzają, oprócz orientalnych ozdób, także pochodzące z Owruca przęśliki i niebieskie szklane pierścionki z Rusi⁵⁰. Na zachód od Wisły dołączają do tych znalezisk dwa srebrne łańcuchy wykazujące podobieństwo do ozdób z obszaru Rusi Kijowskiej, odnalezione w Tumie koło Łęczycy i w Czerchowie. Z Czerchowa pochodzą także groty strzał używane przez ludność północnej Europy i nomadów z Europy Wschodniej⁵¹. Skarb z Psar pod Kaliszem zawierał ponadto kabłączki podobne do tych używanych na obszarach nadwożańsko-bułgarskich⁵².

Jeśli przyjmujemy, że Piastowie już od pierwszej połowy X w. pełnili zwierzchność trybutarną nad tymi obszarami, istniałaby alternatywa dla Pomorza. Teza Władysława Łosińskiego, że przepływ srebra do Wielkopolski przez wschodnią i środkową Polskę rozpoczął się dopiero w latach 960–970⁵³, wydaje się nieco problematyczna. Depozyty z Truszek Zalesia, Iłowa i Łęczycy I potwierdzają, że dirhemy osiągały regiony środkowowschodniej Polski już w latach 930–940, skąd mogły być dalej transportowane do Wielkopolski. Nie da się jednak wykluczyć ewentualności, że kupcy w handlu dalekosiężnym – np. pochodzenia żydowsko-chazarskiego, Chorezmijczycy lub Rusini – płacili cła w dirhemach. Fakt, że Mieszko I w 986 r. подарował cesarzowi Ottonowi III wielbłąda, potwierdza kontakty Piastów z obszarami nad Morzem Czarnym, Azowskim i Kaspijskim⁵⁴.

⁴⁷ Dulinicz 2000, s. 209–210.

⁴⁸ Ibidem, s. 210.

⁴⁹ Bogucki/Malarczyk/Marczak 2005.

⁵⁰ Biermann 2008, s. 254–255; gród w Trzciance, który mógł powstać już na przełomie IX i X wieku, opisują Andrzejewska/Stankiewicz 2009. Tutaj znaleziono także pojedyncze dirhemy. Por. Ścibor 2008. Za wskazówki dotyczące powyższej literatury składam podziękowania prof. Elżbiecie Kowalczyk-Heyman.

⁵¹ Kara 2009, s. 311 n.; Chmielowska/Marosik 1989, s. 89, 91.

⁵² Kara 2009, s. 312.

⁵³ Łosiński 2002, s. 189.

⁵⁴ Holtzmann (red.) 1980, s. 140.

Przejęcie kontroli nad przepływem srebra przez obszar wschodniej Polski już w latach 930–940 wydaje się więc z tej perspektywy bardzo obiecującą perspektywą dla Piastów. Jeśli wyjdziemy z założenia, że niewielka liczba znalezisk z dirhemami wskazuje na słaby dopływ dirhemów, to wschodnia część środkowej Polski z Podlasiem nie należała do głównych dostawców srebra. Z drugiej strony pojawia się pytanie, czy znaleziska srebra na tych obszarach dlatego są tak rzadkie, ponieważ region ten był celem regularnych napadów łupieżczych. Tę tezę podważa fakt, że znaleziska dirhemów z czasów przed wzrostem potęgi Piastów, czyli z okresu między około 900 i 930 r., we wschodniej Polsce są stosunkowo nieliczne.

Czy Piastowie dysponowali innymi sposobami ściągania trybutów w srebrze? Także na obszarach Śląska zostały znalezione skarby dirhemów. Z tego regionu znane są depozyty z monetami datowanymi od około 950 r. To znaczyłoby, że cyrkulacja srebra arabskiego objęła Śląsk dopiero w drugiej połowie X w. To późne przyłączenie się Śląska może mieć związek z sytuacją polityczną i rozszerzeniem wpływów Przemysławidów po bitwie na Lechowym Polu w r. 955. W nauce przyjęła się teza, że plemiona śląskie znalazły się najpóźniej od drugiej połowy X w. pod wpływami Przemysławidów⁵⁵.

Intensywną wymianę między Śląskiem i Czechami potwierdzają znaleziska archeologiczne. Nie można wykluczyć, że elita plemienna na Śląsku zaczęła się umacniać i przejęła od lat pięćdziesiątych X w. rolę pośrednika między Przemysławidami i Piastami, którzy byli bardzo zainteresowani zacieśnianiem wzajemnych kontaktów. Intensyfikacja tej wymiany doprowadziła w końcu do chrztu Mieszka I w 966 r. i jego małżeństwa z czeską księżniczką Dobrawą. Kontakty handlowe między tymi dwoma „państwami” potwierdzają liczne znaleziska bursztynu w Czechach, tak w formie surowca, jak paciorków⁵⁶.

Śląsk był również obszarem tranzytowym, przez który przepływały strumienie dirhemów na Połabie, gdzie niektóre z danin dla Ottonów uiszczane były w srebrze. Nie jest całkiem pewne, czy transport monet arabskich na Śląsk dokonywał się także innymi szlakami: przez Czechy, z kierunku wschodniego wzdłuż Prypeci, Bugu i dalej przez Wielkopolskę albo z kierunku północnego przez Pomorze. Ponieważ Śląsk dopiero około 990 r. znalazł się w strefie wpływów „państwa” gnieźnieńskiego, nie wydaje się prawdopodobne, by obszar ten był głównym płatnikiem trybutów w formie srebra w X w.⁵⁷

⁵⁵ Przynależność Śląska do Czech ocenia krytycznie m.in. Moździoch 2000.

⁵⁶ Wieczorek/Hinz (red.) 2000, katalog 04.01.33 na s. 105; 04.03.09, 04.03.10 i 04.03.11 na s. 109. Napływ i cyrkulację srebra na Śląsku omawiają Butent-Stefaniak/Malarczyk 2009, szczególnie s. 23–29.

⁵⁷ Adamczyk 2013.

Tabela 6. Chronologia składu skarbów w Polsce według regionalnych kryteriów, *tpq* 901–976 (dirhemy w procentach).

Skarb	<i>tpq</i>	% dirhemów z lat										
		przed 900	900–909	910–919	920–929	930–939	940–949	950–959	960–969	970–979		
Polska środkowa i wschodnia												
Klukowicze	901/902	61	39									
Kostomłoty	970/971	8	–	8	15	15	8	8	31	8		
Maurzyce	971/972	–	7	–	7	14	32	4	25	11		
Pomorze Zachodnie i Środkowe												
Łabędzie II	932	25	36	25	11	4						
Bielkowo	938/939	69	22	{	9	}						
Pomorze XII?	946	19	38	32	4	2	5					
Szczecin	940/941	50?	{		50?	}						
Piaski	950/967	12	12	{	27	}	46	4				
Trzebianowo	955/973	13	8	10	8	13	33	16				
Pomorze Gdańskie i Kujawy												
Opalenie	941/942?	70	16	15	?	?	?					
Oliwa II	951/952	54	9	9	9	–	9	9				
Tuchola	952/953	6	18	6	18	35	12	6				
Kowalewo	954	4	2	13	2	7	24	47				
Puck	965	4	4	8	4	24	24	16	16			
Wielkopolska												
Ochle	936/937	–	19	19	10	52						
Łądek	952/953	–	3	9	6	18	38	27				
Obrzycko	973	2	10	11	11	14	22	16	8	5		
Poznań	961/976	–	8	{	61	}	23	–	8			
Sieroszewice	976	10	14	–	8	28	8	20	12			
Zalesie	976	3	2	3	6	13	20	17	21	15		
Śląsk												
Sośnica	954/961	5	11	5	–	21	47	11				

Obok topografii skarbów ważnym wskaźnikiem dróg napływu srebra do Wielkopolski może być struktura chronologiczna monet zawartych w depozytach. Władysław Łosiński przeprowadził taką analizę i doszedł do wniosku, że dirhemy napływały na jej obszar przede wszystkim przez Pomorze Gdańskie⁵⁸. Teza ta trochę zaskakuje, jeśli uwzględnimy fakt przekazanych w źródłach pisanych zaciętych walk Mieszka z Wolinianami, które sugerują ekspansję Piastów na zachodnie Pomorze. Tabela 6 odzwierciedla chronologiczne struktury monet arabskich w polskich depozytach według regionalnych kryteriów.

Gruntownie zbadane skarby z Wielkopolski pokazują, że udział młodszych, wybitych w ostatnich czterech dekadach przed tezauryzacją monet wynosił – z wyjątkiem depozytu z Poznania – minimum 40%. Należy dodać, że skarby wielkopolskie z lat 950–980 (Łądek, Obrzycko, Sieroszewice, Zalesie) wykazują pod względem chronologicznego składu monet paralele do bliskich w czasie depozytów z Pomorza Gdańskiego (Kowalewo i Puck), środkowej i wschodniej Polski (Maurzyce–Ruszków i Kostomłoty) oraz Pomorza Zachodniego (Piaski i Trzebianowo) i Śląska (Sośnica). Fakt, że w skarbie z Ochli dominują dirhemy wybite w latach 910–940, podczas kiedy w depozytach z Łądka, Obrzycka, Sieroszewic i Zalesia monety z okresu 930–970, związany jest z ich późniejszym zdeponowaniem⁵⁹.

Skarby pomorskie można natomiast podzielić na dwie grupy: pierwsza grupa zawiera starsze, wybite jeszcze w VIII–IX wieku monety abbasydzkie; druga składa się z depozytów, w których dominują przede wszystkim dirhemy samanidzkie. Do pierwszej grupy należą po dwa depozyty z Pomorza Zachodniego i Środkowego (Bielkowo i Szczecin) oraz Gdańskiego (Opalenie i Oliwa); do drugiej po trzy skarby z Pomorza Gdańskiego i Kujaw (Tuchola, Kowalewo, Puck) i Pomorza Zachodniego (Łąbędzie, Piaski-Dramino, Trzebianowo). Porównanie znalezisk z Pomorza wskazywałoby na to, że dirhemy napływały do Wielkopolski w latach trzydziestych i może czterdziestych X stulecia głównie drogą wschodnią, najpóźniej od lat pięćdziesiątych natomiast również przez Pomorze.

Podsumowując należy stwierdzić, że trybuty w formie srebra i handel dalekosiężny, przez który uzyskane z danin futra, skórki, miód, воск oraz zdobytych w wyprawach rabunkowych niewolników wymieniano na pożądane kruszce i luksusowe towary, stanowiły kluczowy element ekonomii politycznej formującej się monarchii piastowskiej. Srebrem z kolei opłacano drużynę, najemników i „klientów” politycznych, więc było ono podstawą władzy centralnej, warunkiem zapewnienia sobie przez nią poparcia. Zarazem intensywny napływ dirhemów w X w. nakręcał w strefie „Barbaricum” spiralę konkurencji o kruszce i towary zbytku: zarówno między elitami władzy, jak i wewnątrz nich.

⁵⁸ Łosiński 1993, s. 27–28, 30–31.

⁵⁹ Do podobnych ustaleń doszli Bogucki/Malarczyk/Marczak 2005; Bogucki/Miłek 2010 oraz Kara 2009, s. 310–315.

Bez dopływu monety pierwsi Piastowie nie mogliby opłacić swojej znakomitej (a zarazem wieloetnicznej) drużyny, bez niej nie byłiby w stanie złamać oporu elit plemiennych, narzucić zwierzchnictwa sąsiednim systemom „wodzowskim”, rozbudować aparatu państwowego. Chęć podłączenia się pod szlaki handlowe lub „opodatkowania” grup ludności dysponujących dirhemami stanowiła niewątpliwie jeden z głównych motorów napędowych ekspansji Piastów poza Wielkopolskę i warunkowała zarazem jej kierunki.

LITERATURA

Adamczyk D.

- 2002 *Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X w.*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne 2*, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice 2002, s. 63–88.
- 2003 *Silberströme und die Einbeziehung Osteuropas in das islamische Handelssystem*, [w:] *Die Welt querdenken. Festschrift für Hans-Heinrich Nolte zum 65. Geburtstag*, red. Dariusz Adamczyk, Beate Eschment, Carl-Hans Haupmeyer, Udo Obal, Frankfurt/Main 2003, s. 107–125.
- 2006 *Silver, Markets, and States. The Impact of Islamic Trade on Eastern Europe in the Ninth through Eleventh Centuries*, *World History Bulletin*, 22 (2), Fall Issue, 2006, s. 47–49.
- 2009 *Między Kijowem a Gnieznem. Wybrane aspekty topografii i funkcji arabskiego srebra na ziemiach słowiańskich w X i na początku XI w.* [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne 5*, red. Idzi Panic, Jerzy Sperka, Katowice 2009, s. 66–78.
- 2012 *Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive, ca. 800-ca. 1100*, Hannover 2012.
- 2013 *Kruszec, moneta, tranzyt czy „hybryda”, czyli częścią jakiego systemu handlowego były ziemie Polski południowej w X wieku?* [w:] *Materiały z konferencji „Argenti fossores et alii”*, Katowice 24.–25.10.2012, red. Piotr Boroń, Katowice 2013.

Andrałojć M., Andrałojć M., Silska P., Szyngiera P.

- 2011 *Odkrycia skarbów wczesnośredniowiecznych z terenu Wielkopolski. Kontekst archeologiczny znalezisk*, Poznań 2011.

Andrzejewska A., Stankiewicz U.

- 2009 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółka, Podlaskie* *Zeszyty Archeologiczne*, 5, 2009, s. 137–147.

Baranowski T.

- 2004 *The Stronghold in Kalisz*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 285–304.

Bartoňková D. i in. (red.)

1967 *Vita Constantini XV* (Magnae Moraviae fontes historici, t. 2), Bartoňková D. i in., Brno 1967.

Bauer A., Rau R. (red.)

1977 *Widukindi Res Gestae Saxonicae* (Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit), red. A. Bauer, R. Rau, Darmstadt 1977.

Biermann F.

2008 *Das 10. Jahrhundert in Masowien und Podlasien (Nordostpolen). Eine wirtschaftsgeschichtliche Betrachtung*, [w:] *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, red. J. Henning, Mainz 2008, s. 249–265.

Bogucki M., Malarczyk D., Marczak E.

2005 *Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach Zalesiu, pow. Kolno, woj. podlaskie*, WN, XLIX, 2005, z. 2, s. 173–190.

Bogucki M., Miłek S.

2010 *Monety, ich pochodzenie oraz obieg w Kaliszu i jego najbliższych okolicach w X i pierwszej połowie XI wieku*, [w:] *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Prozny, Katalog wystawy*, red. S. Suchodolski, M. Zawadzki, Kalisz 2010, s. 49–59.

Brzostowicz M.

1993 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Sławiu, Gm. Kołaczkowo, woj. Poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników badań ratowniczych z lat 1991–1992*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, 2, 1993, s. 115–132.

1999 *Bruszczewski zespół osadniczy w IX i X wieku*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej* (Spotkania Bytomskie 3), red. S. Możdziej, Wrocław 1999, s. 135–150.

2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań 2002.

Brzostowicz M., Stempin A. (red.)

2009 *„Tu powstała Polska”. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*, red. M. Brzostowicz, A. Stempin, Poznań 2009.

Bulkin V. A., Lebedev G. S.

1974 *Gnezдово i Birka (k probleme stanovlenija gorodov)*, Kultura Srednevekovoj Rusi, 1974, s. 11–17.

Butent-Stefaniak B., Malarczyk D.

2009 *Obieg pieniężny na Śląsku we wczesnym średniowieczu (od X do połowy XII wieku)*, Wrocław 2009.

Chmielowska A., Marosik P.

1989 *Wczesnośredniowieczne budownictwo obronne między Prosną a Pilicą*, Warszawa 1989.

Dulinicz M.

2000 *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 199–220.

2008 *Forschungen zu den Herrschaftszentren des 10. bis 11. Jahrhunderts in Polen*, [w:] *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, red. J. Henning, Mainz 2008, s. 147–160.

Dzieduszyccy B. i W.

2004 *Early Medieval Kruszwica*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 223–240.

Feldbauer P.

1995 *Die islamische Welt 600–1250. Ein Frühfall von Unterentwicklung?* Wien 1995.

Górecki J.

2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001.

Heine A. (red.)

1986 *Helmold von Bosau. Chronik der Slaven*, red. A. Heine, Stuttgart 1986.

Holtzmann R. (red.)

1980 *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*, red. R. Holtzmann, München 1980.

Jacob G.

1927 *Arabische Berichte an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*, Berlin–Leipzig 1927.

Kara M.

1992 *Siły zbrojne Mieszka. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, Kronika Wielkopolski, 1992, nr 3 (62), s. 33–47.

2000 *Anfänge der Bildung des Piastenstaates im Lichte neuer archäologischer Ermittlungen*, *Quaestiones Mediaevi Novae*, Vol. 5, 2000, s. 57–85.

2004 *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 253–317.

2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009.

Kętrzyński W., Smolka S. (red.)

1875 *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, red. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875.

Kiersnowski R.

1960 *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1960.

Kóčka-Krenz H., Kara M., Makowiecki D.

2004 *The Beginnings, Development and the Character of the Early Piast Stronghold in Poznań*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 125–167.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski

1877 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1877.

Kovalev R. K., Kaelin A.

2007 *Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia*, *History Compass*, 5 (2), 2007, s. 560–580.

Kowalski T.

1946 *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, (Monumenta Poloniae Historica, Nowa Seria 1), Kraków 1946.

Kürsat-Ahlers E.

1994 *Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern. Über die Sozio- und Psychogenese der eurasischen Nomadenreiche am Beispiel der Hsiung-Nu und Göktürken mit einem Exkurs über die Skythen*, Berlin 1994.

Kurnatowska Z.

2000 *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 99–117.

2004a *Ostrów Lednicki in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 167–185.

2004b *The Stronghold in Giecz in the Light of New and Old Research*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 207–222.

2004c *The Stronghold in Gniezno in the Light of New and Old Research*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warsaw 2004, s. 185–207.

Leciejewicz L.

1989 *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław 1989.

Lis H., Lis P.

2009 *Kuchnia Słowian. O żywności, potrawach i nie tylko...*, Kraków 2009.

Łosiński W.

1993 *Chronologia, skala i drogi napływu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku IX i w X w.*, *Slavia Antiqua*, 34, 1993, s. 1–41.

2002 *W sprawie „wschodniej drogi“ dopływu monet arabskich do Wielkopolski w X wieku.* [w:] *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. B. Paszkiewicz, R. Kiersnowski i in., Warszawa 2002, s. 185–192.

Maleczyński K. (red.)

1952 *Galli anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, (*Monumenta Poloniae Historica*, Nowa Seria 2), red. K. Maleczyński, Kraków 1952.

Moździoch S.

2000 *Śląsk między Gnieznem a Pragą*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 169–199.

Mühle E.

1988 *Gnezdovo – das alte Smolensk? Zur Deutung eines Siedlungskomplexes des ausgehenden 9. bis beginnenden 11. Jhs. Oldenburg–Wolin–Staraja Ladoga–Novgorod–Kiev*, [w:] *Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters* (Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 69), Mainz 1988, s. 358–410.

Noonan T. S.

1989 *When Did Dirham Imports into Tenth-Century Sweden Decline?* *Numismatiska Meddelanden*, 37, 1989, s. 295–301.

Nosov E. N.

1993 *The Problem of the Emergence of Early Urban Centres in Northern Russia*, [w:] *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe*, red. J. Chapman, P. M. Dolukhanov, Avesbury 1993, s. 236–256.

1994 *The Emergence and Development of Russian Towns: some outline ideas*, *Archeologia Polona*, 32, 1994, s. 185–196.

Ślaski J., Tabaczyński S.

1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski – Materiały*, Warszawa–Wrocław 1959.

Samsonowicz A.

1991 *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław 1991.

Samsonowicz H.

2002 „*Długi wiek X*”. *Z dziejów powstania Europy*, Poznań 2002.

Suchodolski S.

2012 *Drogi napływu dirhemów do Polski*, [w:] tegoż, *Numizmatyka średniowieczna*, Warszawa 2012, s. 153–160.

Ścibor J. M.

2008 *Zespół monet arabskich – dirhemów znalezionych w Trzciance, pow. Sokółka*, *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 4, 2008, s. 210–222.

Třeštík D.

2001 „*Eine große Stadt der Slawen namens Prag*“ (*Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert*), [w:] *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000*, red. P. Sommer, Praha 2001, s. 93–138.

Tymowski M.

2008 *Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentarnego i wodzostwa (chiefdom)*, [w:] *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. R. Michałowski i in., Warszawa 2008, s. 263–283.

Wachowski K.

2002 *Arabski a karoliński system wagowo-pięiężny na ziemiach polskich*, [w:] *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. B. Paszkiewicz, R. Kiersnowski i in., Warszawa 2002, s. 261–267.

Warnke C.

1964 *Die Anfänge des Fernhandels in Polen 900–1025*, Würzburg 1964.

Wieczorek A., Hinz H.-M. (red.)

2000 *Europas Mitte um 1000*, t. 3, red. A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000.

Wrzesiński J.

1989 *Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo (st. 2)*, *Studia Ledenickie*, 1, 1989, s. 103–146.

Zaborski A.

2008 *Bilans i przyszłość badań nad tekstem Ibrahima Ibn Jakuba*, [w:] *Ibrahim Ibn Jakub i Tadeusz Kowalski w sześćdziesiątą rocznicę edycji*, red. A. Zaborski, Kraków 2008, s. 25–73.

THE THIRD WAVE OF THE ARAB SILVER INFLUX AND EMERGING OF THE PIAST 'STATE'

(Summary)

Until today no study has been prepared which would analyse the silver hoards in the context of Piast rulership formation in a wide geographical and chronological perspective and would try to explain the expansion of Piast power in relation to the long-distance trade. This is the starting point of this paper.

From 9th through 11th centuries the influx and circulation of silver were connected with the rulership and power building in Eastern Europe. The main sources of material and financial means necessary for building trans-tribal "states" from the River Volga to Denmark were tributes paid in kind and silver, loot and trade. Furs and skins, wax and honey, amber, and last but not least, slaves could be exchanged for silver and luxury goods. They formed the basis for building early "states" in Eastern Europe. The influx of silver from Central Asian helped the new elites to pay their retinue, to build up the power apparatus, and to conquer the neighbouring tribes. Silver coins might have been cut into small pieces, melted down into jewellery and ingots, they might have also been hoarded and then used without loss of value.

In the first two phases of silver influx in 9th century dirham transfer from the caliphate was organised either within the Russian interior through the tribute and trade systems of Khazars and Rus' or in the Baltic and North Sea areas through the emporia along the coasts. People who lived in Greater Poland did not have any connections to these trade zones and they did not possess silver. Between the 900s and 920s only Eastern Poland communities formed a part of the Eurasian trade system. The situation changed radically in the 930s and 940s. The number of hoards increased as well as the number of dirhams reached Greater Poland and also Pomerania.

In Greater Poland the process of formation of Piast rulership reflect the new strongholds, silver hoards and luxury goods, and the multiethnic retinue paid in the form of coins and hack-silver. Silver in the form of dirhams, dirham fragments and jewellery started to appear in Greater Poland in the 930s: first in the southern, eastern and western parts of this region. Silver was probably collected by various chieftains. A dramatic shift of the silver hoard topography to central Greater Poland took place between 950s and 980s when the Piasts were taking control over entire Greater Poland. This shift coincided with the extension of the stronghold system.

It is unquestionable that in Greater Poland not the trade emporia, but the emerging "state" was the key economic factor. The logic was violence or force threat and not the market. The Piasts got silver through the long-trade networks or through tributes they imposed on people living in Greater Poland, Pomerania and Masovia, later also Silesia. Therefore, the political economy was based, like in Kievan Rus', Scandinavia or Bohemia, on the long-distance trade and the exogenous exploitation.

Adres autora/Author's address:
Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie
Pałac Karnickich, Aleje Ujazdowskie 39
PL 00-540 Warszawa
adamczyk@dhi.waw.pl